

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ РИТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

© Куньч З. Й., 2013

У статті проаналізовано труднощі й проблеми перекладу українською мовою з латинської риторичних термінів, вжитих і пояснених у трактаті «Про риторичне мистецтво» Теофана Прокоповича (1707 р.), з огляду на сучасні тенденції впорядкування науково-технічної термінології. На основі проведеного дослідження, а також розгляду сучасних тенденцій в українському науковому стилі зроблено висновок щодо схожості багатьох явищ і процесів у науковій мові XVIII ст. і в сучасних умовах.

Ключові слова: українська мова, риторика, Теофан Прокопович, термінологія, риторичний термін, переклад, транслітерація.

The article analyzes the difficulties and problems underlying the translation into Ukrainian of Latin rhetorical terms, used and explained in a treatise “On the rhetorical art” by Theophanous Prokopovych (1707), taking into account modern tendencies in scientific and technical terminology organizing. Based on the conducted research and the review of current tendencies in the Ukrainian scientific style a conclusion has been made concerning the similarity of numerous phenomena and processes in the scientific language of the XVIII century and nowadays.

Keywords: Ukrainian language, rhetoric, Theophanes Prokopovych, terminology, rhetorical terms, translation, transliteration.

Проблема систематизації термінологічних систем сьогодні одна з найвагоміших у термінознавстві. Неточність у термінології – явище вкрай негативне, тож мета цієї статті – дослідити проблему перекладу з латинської мови українською риторичної термінології, яку використав у своєму трактаті «Про ораторське мистецтво» Теофан Прокопович. Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що значну частину праці Теофана Прокоповича в українському перекладі донедавна не було опубліковано, особливо це стосується розділів із книги «Про словесне вираження», де подано тлумачення риторичних (стилістичних) фігур і тропів, а отже запропоновано тлумачення великої кількості риторичних термінів. Окрім того, актуальність дослідження вбачаємо в тому, що окреслення можливих шляхів перекладу українською з інших мов термінологічних одиниць вкаже на потенційні способи уникнути навали чужомовних запозичень у сучасних термінологічних системах, яку простежуємо особливо в економічній, комп’ютерній, фінансовій та деяких інших галузевих терміносистемах.

1981 року побачило світ тритомне видання філософських творів відомого просвітителя Теофана Прокоповича, у якому було поміщено переклад значної частини його праці «Про риторичне мистецтво», та кілька розділів цього трактату не було перекладено з латинської мови або ж через певні цензурні міркування не було опубліковано (наприклад, розділ «Про священне красномовство»). Лише 2012 року з’явилася друком книга «Теофан Прокопович. Філософські праці. Вибране» (Київ: «Дніпро», 2012. – 615 с.), яку можна вважати четвертим томом попереднього видання, бо до нього увійшли ті праці або їхні уривки, яких бракує в тритомникові. Зокрема, тут подано переклад з латини окремих розділів четвертої книги «Про словесне вираження», десятої книги «Про пам’ять і виголошення» і всіх розділів дев’ятої книги «Про священне красномовство», здійснений автором цієї статті.

Перекладання іншою мовою термінології – праця дуже відповідальна й складна, адже ґрунтується не лише на знанні мови, а й на розумінні основних засад термінознавства і термінотворення. Термін

– це не просто слово, що має певне лексичне значення, термін – це одиниця відповідної терміно-логічної системи, і його структурно-семантичні особливості мусять відповідати певним критеріям функціонування цієї терміносистеми. Окрім того, риторична терміносистема початку XVIII століття, коли писав свій трактат Теофан Прокопович, і сучасна терміносистема риторики відрізняються як своїм складом, так і структурою, що ускладнювало завдання. І насамкінець, у часи Прокоповича поняття «термін» не існувало, тому він часто вдавався до довільного використання лексем у функції терміна. Отож завданням цієї статті вбачаємо проаналізувати докладніше окреслені проблеми та можливі шляхи їх вирішення з огляду на сучасне вчення про термін.

Складність перекладання риторичної термінології Теофана Прокоповича була зумовлена, по-перше, тим, що в сучасній риторичній науці немає багатьох понять, пояснених у трактаті «Про риторичне мистецтво». Наприклад, незважаючи на те, що «підручник Т. Прокоповича – яскравий зразок переходу від барокового стилю до класицизму» [ПФП, с. 163], середньовічний ритор у розділах четвертої книги «Про словесне вираження» подає дуже ґрунтовну класифікацію риторичних фігур і тропів. Відповідно до традиції, що бере початок від Цицерона, фігури поділено на три великі класи відповідно до трьох завдань оратора (вчити, веселити і зворушувати: *повчальні фігури, фігури для прикрашування і фігури, які служать для зворушення душі*). Усі класи фігур перелічено в посібникові Т. Прокоповича з детальними поясненнями, теорію підкріплено прикладами, як це звичайно буває в шкільних підручниках. Тропом автор називає перенесення прямого значення слова або виразу на інше з метою досягнення краси й поділяє всі тропи на дві групи: словесні й смислові. До словесних тропів належать: *метафора, синекдоха, метонімія, антономазія, ономапія, катахреза, металепсис*. Смислові тропи, або тропи думок, – це: *алегорія, іронія, перифраза, гіпербатон, гіпербола*. Повний список тропів у ритора виявляється дуже довгим, подано ґрунтовне тлумачення кожного тропу з аналізом усіх його різновидів і наведенням численних прикладів.

Серед розтлумачених Прокоповичем риторичних понять лише третину становлять ті, які використовує сучасна риторика або стилістика (напр., *епітет, метафора, антитеза, інверсія, анафора* тощо). Переклад цих термінів не становить особливих труднощів, оскільки відповідні назви вже усталилися в риторичній науці. Однак і тут подекуди виникають проблеми, адже латинськомовний автор іноді вживає не загальноприйнятую номінацію для означення відповідного поняття. До прикладу, фігуру повторення того самого слова чи фрази наприкінці кількох фрагментів тексту, яку сучасна стилістика визначає за допомогою терміна *епіфора* Т. Прокопович називає *антистрофа*, або *конверсія*. Зважаючи на те, що термін *епіфора* має давньогрецьке походження, ми можемо припустити, що цей термін уже існував за часів Т. Прокоповича, однак ритор ним не послуговується, можливо, слідуючи іншій традиції (відомо, що він спирався на сучасні йому західноєвропейські взірці), або ж вважаючи лексеми *антистрофа* і *конверсія* вдалішими, точнішими.

Подібна ситуація може виникати і в сучасних термінологічних системах. Науковці подекуди вдаються до запозичання чужомовного терміна незважаючи на те, що відповідна терміносистема вже має усталену лексему для номінації цього поняття: *екземпляр – примірник, сюрвей-рипорт – аварійний сертифікат, екаутант – фінансист-бухгалтер, консалтинг – консультування, аутсорсинг – субпідряд* тощо. Гадаємо, що за нинішніх умов учені мали б відповідальніше ставитися до вибору номінації в ролі терміна, адже термінознавство вже виробило основні підходи до термінотворення, а засмічення нашої мови надмірною кількістю необґрунтованих запозик є небажаним і шкідливим.

Часто автор трактату «Про риторичне мистецтво» намагається розтлумачити маловідомий термін (найчастіше грецький за походженням) за допомогою більш доступного для тодішнього студента латинського слова чи навіть кількох синонімів. Так, термін грецького походження *анакладис* Прокопович інтерпретує як *commutatio* (*переміна, перетворення*), а вже згодом автор перекладу з латинської мови «Поетики» М. Довгалецького означає це поняття номінацією *переставлення слів* [РС, с. 16]. Оскільки жодна із цих номінацій не утвердилася в українській риторичній термінології, ми вважали за потрібне також у перекладі трактату навести кілька можливих термінів-варіантів (*анакладис, переміна, перетворення*). Ще один приклад: Т. Прокопович подає тлумачення терміна *пропарерґасія*, який походить від давньогр. *προπαρ* – попереду, раніше і *ἐργασία* – робота. Під цим

терміном він має на увазі риторичну фігуру, що «полягає у висловленні певної думки з приводу того, що має намір сказати оратор». Учений наводить приклад: «Якщо я хочу запросити у свідки ворога або друга, то спочатку відзначу таке: «Я думаю, слухачі, вам відомо, що певнішою є похвала ворога, ніж друга, бо друг хвалить часто з любові, приятні, а ворог, навпаки, тільки тоді, коли його примусить до цього істина»» [РС, с. 220]. У жодних пізніших працях такого терміна не виявлено. Тому доцільним вважаємо використовувати в перекладі два українські відповідники цього грецького терміна – *підготовка*, або *забезпечення*.

Зрозуміло, синонімія в термінології – це явище дуже небажане, адже воно розхитує систему. Більшість термінознавців схиляються до думки, що паралельне використання двох чи кількох синонімів-дублетів є тимчасовим явищем «із перспективою вибору єдиної форми після апробації варіантів у науковому обігу» [2, с. 88]. Та на нашу думку, таке паралельне використання термінів-синонімів має підстави для тривалішого існування. Насамперед, це зумовлено, як видається, саме функціональними засадами наявності синонімів у мовленні – урізноманітнення викладу, уникнення монотонності, повторів. Адже синонімія тісно пов'язана з культурою мови. Навіть суто науковий текст, точний і однозначний із потреби, не може бути перенасичений тими самими словами, тому з огляду на мовну культуру автори шукатимуть можливостей вживати дублетні форми. Крім того, наш висновок підтверджує те, що деякі терміни-дублети з'явилися в мові не сьогодні, а функціують у ній уже тривалий час і не відходять у пасивний словник.

Для багатьох риторичних понять, засвідчених у перекладі трактату Т. Прокоповича, нам не вдалося знайти аналогів у вчених пізніших періодів або в сучасній риторичній. Тому ці терміни ми намагалися перекладати за допомогою української лексики, щоб якнайточніше відобразити суть означуваного поняття. Ми помітили, що такої ж методики дотримувався і Т. Прокопович: малозрозумілі давньогрецькі слова він тлумачив латинськими відповідниками, оскільки й підручник його було написано латинською мовою. Здебільша це стосується понять, запозичених із візантійських учень і позначених грецькими термінами, та для кращого розуміння їх або тлумачення Прокопович старався відшукати латинську назву. Так, учений пояснює суть риторичної фігури, «яка полягає в тому, що оратор, перш ніж сказати щось різке, робить певну психологічну підготовку слухачів. Наприклад: «Хоч я відчуваю, що говоритиму про це з досадою, однак скажу...». Він називає це поняття грецьким терміном *продіортоза* (від давньогр. *προ* – наперед і *διֹρθֹσις* – приведення в порядок, виправлення), наслідуючи своїх попередників – візантійських учених [РС, с. 217]. Грецький за походженням термін *анорія* (від давньогр. *ἀτορία* – непрохідність, безвихідь) Т. Прокопович тлумачить латинською номінацією *дубітація* (лат. *dubitatio* – сумнів) – «риторична фігура, що полягає у висловленні сумніву щодо того, звідки годилося б починати і де закінчувати, що слід додати про важливість справи» [РС, с. 26]. Термін *протропа* (від гр. *προστροπή* – прохання, молитва) Прокопович витлумачує латинською лексею *адгортація* і пояснює як «риторична фігура, яка полягає в енергійному й наполегливому застосуванні заохочувальних аргументів, що виявляється у звертаннях до осіб, у наказових словах і заохочувальних частках: «Ну ж! Дійте! Виконуйте вже, о громадяни!» [РС, с. 223]. Термін давньогрецького походження *гомеоза* Т. Прокопович подає поряд із його латинським відповідником *симілітудо*, трактуючи його як «прикрашування подібністю» [РС, с. 55]. У перекладі цих термінів ми застосовуємо українські лексеми відповідно *виправлення*, *сумнів*, *заохочення* та *уподібнення*.

У кількісному вимірі приблизно стільки ж риторичних засобів, що їх пояснює Прокопович, сучасна риторика не застосовує, але ці поняття знали і тлумачили вчені інших історичних періодів. Це, до прикладу, терміни *анадиплосис* (Прокопович) – *акромонаграма* (Квятковський) – *анадиплоза* (Горбач); *епанортозис* (Прокопович) – *епанортоза* (Домбровський), *епанод* (Прокопович, Горбач), *ара*, або *ексекрація* (Прокопович, Довгалецький), *дірезис*, або *дистрибуція* (Прокопович, Домбровський) тощо. Щодо цих номінацій було застосовано аналогічний метод перекладу: ми відшукували український еквівалент і подавали поряд із транслітерованими термінами Т. Прокоповича.

У трактаті «Про риторичне мистецтво» ми виявили також терміни, значення яких у латинськомовного автора і в сучасному риторичному вченні не збігаються. Наприклад, Т. Прокопович пропо-

нує тлумачення терміна *діоризм*, або *афоризм*, або ж *корекція* (у перекладі ми подаємо *виправлення*). Під цими лексемами він має на увазі фігуру, «коли ми виправляємо слово чи думку так, щоб вона стала подвійною: або заперечуючи те саме, що ми сказали, або додаючи виразніше: «громадянине, якщо громадянином можна назвати і т. д.», «з усією уважністю чи краще побожністю...» [РС, с. 169]. Як бачимо, термін *афоризм* у сучасному його тлумаченні («короткий влучний вислів, що в стислій, зручній для запам'ятовування формі містить глибоку думку і став усталеним, крилатим» [РС, с. 32]) позначає зовсім інше поняття. Отож перекладаючи українською мовою працю Т. Прокоповича, ми змушені були вдатися до використання української лексеми *виправлення*, яка яскраво демонструє суть означуваного поняття, а тому відразу засвідчує різницю в тлумаченні цих двох понять.

Наступна важлива проблема, що виникає на шляху впорядкування терміносистем і, безумовно, постала перед автором перекладу риторичної праці Т. Прокоповича, – це невпорядкованість правопису слів іншомовного походження в українській мові, яку відомий мовознавець Ірина Фаріон назвала «ахіллесовою п'ятою нашого правопису» [3, с. 94]. Відсутність єдиних правописних норм транслітерації запозичених слів в українській мові, зумовлена не мовними, а суспільно-політичними чинниками, породила низку проблем із написанням наукових термінів греко-латинського походження, зокрема пов'язаних із транслітерацією грецьких літер η, θ, β тощо. Докладніше це питання окреслено в нашій статті [1]. Зрозуміло, що коли проблема стосувалася усталених в українській мові термінів, то ми послуговувалися чинною зараз нормою навіть тоді, коли вона суперечила фонетичному принципіві транслітерації давньогрецьких запозичень. До прикладу, ми вживаємо термін *риторика* (замість очікуваного *реторика*), *анаколуф* (замість *анаколум*), *апокриф* (замість *апокрим*), *апофеоз* (замість *апотеоз*) тощо. Проблема ускладнювалася в тих випадках, коли Т. Прокопович використовував давньогрецьку лексему, якою сучасна українська мова не послуговується. Тоді перекладачеві доводилося на власний розсуд пропонувати варіант перекладу, і в таких випадках чітко дотримано основних засад транслітерації грецизмів, що базуються на фонетичному принципіві правопису, тобто давньогрецьку θ передано через українське «т», β – через «б», η – через «є»: *аналепсис* (гр. ἀναλήψις), *епанортозис* (гр. ἐπανορθώσις), *етологія* (гр. ἠθολογία), *епіфонема* (гр. ἐπιφώνημα) тощо.

Отже, працюючи над перекладом трактату Теофана Прокоповича «Про риторичне мистецтво», ми виявили кілька складних проблем, що стосуються перекладання українською мовою риторичних термінів. Насамперед, позаяк за часів Т. Прокоповича не існувало поняття «термін» чи «термінологія», автор, зрозуміло, не надто замислювався над тим, що одному поняттю в науці має відповідати єдина номінація, яка, до того ж, має якнайточніше передавати зміст номінованого поняття. Тому Т. Прокопович досить часто вживає кілька назв для того самого поняття, застосовує терміни, яких не вживають інші вчені різних історичних періодів. Однак учений усвідомлював важливість того, що термін має якнайточніше відповідати суті означуваного поняття, щоб значення лексеми, використаної в ролі терміна, охоплювало всю специфіку поняття, назвою якого вона є, а вирішувати це завдання найкраще за допомогою питомих номінацій, які мають для мовців прозору внутрішню форму й легкі для сприймання. Тому практично кожний термін давньогрецького походження Прокопович супроводжує латинським еквівалентом. Цей досвід вартий наслідування у наш час, коли терміносистеми, особливо новітніх наукових дисциплін, перенасичуються чужомовними лексемами, які не тільки викликають труднощі у сприйманні, а й засмічують наше мовлення невластивими для української мови фонетико-граматичними конструкціями.

Ще одна суттєва проблема впорядкування терміносистеми риторики – правописна. Складність її вирішення ґрунтується на тому, що ця проблема впливає не лише з недоліків нашого правопису, але й захована в глибинах історії української теорії красномовства. Звичайно ж, у перекладанні наукової праці Т. Прокоповича ми дотримувались чинної норми, тому вживали, до прикладу термін *риторика*, та, безумовно, відчуваємо нагальну потребу повернутися до впорядкування норм транслітерації іншомовних лексем українською мовою. Результати наших спостережень можна буде рекомендувати правописній комісії для використання в роботі над подальшим вдосконаленням українського правопису.

РС – Куньч Зоряна. Риторичний словник / Зоряна Куньч. – К. : Рідна мова, 1997. – 341 с. ПФП – Прокопович Т. Філософські праці. Вибране / Теофан Прокопович. – К. : Дніпро, 2012. – 615 с. ПФТ – Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції / Теофан Прокопович. – К. : Наук. думка, 1979. – 511 с.

1. Куньч З. До питання утвердження терміна «реторика» в українській науці / Зоряна Куньч. – Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка. Серія «Проблеми української термінології». – 2012. – № 733. – С. 200–205. 2. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К., 2004. – 164 с. 3. Фаріон І. Правотис – корсет мови? Український правотис як культурно-політичний вибір / Ірина Фаріон. – Л. : Свічадо, 2004. – 120 с.

УДК 811.161.2'276.6:342

Петро Луньо

Львівський національний університет імені Івана Франка

АФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В ТЕРМІНОСИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

© Луньо П. С., 2013

У статті досліджено словотвірні особливості українських термінів конституційного права. Зокрема окреслено особливості суфіксального та префіксального способів творення термінів цієї галузі права на сучасному етапі. З'ясовано та проаналізовано продуктивність словотвірних моделей цих способів творення термінів конституційного права.

Ключові слова: українська мова, термінологія, конституційне право, словотвір, морфологічний спосіб словотворення, суфіксація, префіксація.

In the article the word creative features of Ukrainian terms of constitutional law is explored. The peculiarities of suffixes and prefixes ways of creating the terms of this branch of the law today are analyzed. It was found and analyzed the productivity of derivational models of different ways of creating terms of constitutional law.

Keywords: Ukrainian language, terminology, Constitutional Law, word-formation, morfological term-formation mode, suffixation, prefixation.

Основні суспільні відносини регулює конституційне право, яке забезпечує розвиток демократичної правової держави й формування громадянського суспільства.

Термінологія на позначення понять цієї галузі права повинна бути чітко сформульованою, однозначною, без різнотлумачень, тому постає актуальним дослідження саме цієї терміносистеми.

Термінолексика конституційного права – це номінації, які пов'язані між собою на різних мовних рівнях, зокрема й на словотвірному, та утворюють терміносистему. Афіксальна деривація є одним зі способів забезпечення системності термінології конституційного права.

Творення термінів різних галузевих терміносистем відбувається за законами словотвору української мови. Можна говорити про те, що терміносистема конституційного права має власну словотвірну підсистему, яка притаманна тільки їй, і використовує для цього лише певну кількість моделей, властиву загальному словотвору, які в конституційному праві найбільше відповідають суті позначуваних понять.

Словотвірний аналіз термінів конституційного права дасть можливість виокремити слово-